

СИЁСИЙ МАТНЛАРДА КОММУНИКАТИВ СТРАТЕГИЯ ВА ТАКТИКАНИ ТАДҚИҚ ЭТИШ МАСАЛАЛАРИ

С.Барлибоева,

Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти

1-босқич таянч докторанти.

Аннотация

Ушбу мақолада прагмалингвистиканинг янги йўналишларидан бири бўлган коммуникатив лингвистиканинг муҳим жиҳатлари ёритилган. Хусусан, мақолада коммуникатив стратегия ва тактика муаммосини ўрганишнинг илмий-назарий аҳамияти дунё тилшунослари фикри, таҳлилий хулосалар асосида кўрсатиб берилган.

Annotation

This article discusses important aspects of communicative linguistics, which is one of the new directions of pragmalinguistics. In particular, the article demonstrates the scientific and theoretical significance of the study of the problem of communicative strategy and tactics on the basis of the opinion of world linguists, analytical conclusions.

Калит сўзлар: Прагмалингвистика, коммуникатив стратегия, коммуникатив тактика, нуткий акт, нуткий вазият, семантика, инсон, олам.

Keywords: Pragmalinguistics, communicative strategy, communicative tactics, speech act, speech situation, semantics, man, universe.

Тилшунослик соҳасига кириб келган янги йўналиш прагмалингвистика инсон ва тил омилини “бирлаштирди”, дейиш мумкин. Агар семантика, синтактикани инсон танасига қиёслайдиган бўлсак, прагматика унинг “кўзи”дир. У орқали биз инсон дунёқараши, ички дунёси, қизиқиши, менталитети, воқеа-ҳодисаларга муносабати, руҳияти каби муҳим жиҳатларни ҳам кўра оламиз. Зеро, Н.Махмудов ва А.Нурмонов “Ўзбек тилининг назарий грамматикаси (синтаксис)” асарида ҳам семантика, синтактик ва прагматик жиҳатларни ҳисобга олган изланишларни том маънодаги чинакам тадқиқотга айланишини таъкидлайди.¹

Сўнгги йилларда лингвопрагматика муаммоларини ўрганишга бўлган қизиқиш ортиши натижасида прагматиканинг яна янги йўналишлари, бошқа соҳалар билан алоқадорлик доираси кенгайиб бормоқда. Наталья Михайловна Вахтельнинг “Прагмалингвистика жадваллар ва схемаларда”² асаридан ҳам кўриш мумкинки, мазкур йўналиш аллақачон ўзининг янги тармоқларига эга бўлишга улгурган.

¹ Махмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси (синтаксис). — Тошкент: Ўқитувчи, 1995. — 232 б.

² Вахтель Н.М. Прагмалингвистика в таблицах и схемах. Учебное пособие. —Воронеж,2006

“Прагматика” терминининг пайдо бўлиши, прагмалингвистиканинг ривожланишида Ч.С.Пирс, Ч.Моррис, В.фон Гумбольдт, Ф.Д. Соссюр, Г.Клаус, К.Л.Бюллер, У.Джемс, Д.Дьюн, В.В.Петров 3 каби бир қатор олимларнинг катта ҳиссаси бор. Ўзбек тилшунослигида ҳам мазкур йўналишда олиб борилган тадқиқот ишлари, билдирилган илмий мулоҳазалар лингвопрагматиканинг ўзбек тилшунослиги тараққиётида ўз ўрнини кўрсатиб берди. Хусусан, Н.Махмудов, А.Нурмонов, М.Ҳақимов, Ш.Сафаров, Д.Лутфуллаева, Раҳимов У, Тоҳиров 3 каби олимларнинг қарашлари муҳим аҳамиятга эга бўлди.⁴

Тилнинг функциялашувини тадқиқ этишга бўлган эҳтиёж прагмалингвистиканинг кенг доирада ўрганишга олиб келди. Тилнинг репрезентатив, экспрессив, аппелятив функциялари прагматик тадқиқотнинг асосини ташкил қиладиган нутқий актда адресант, адресат, нутқ предмети ва вазияти каби компонентларни мувофиқлаштиришга хизмат қилади. Лисоний воситаларнинг функционал хусусиятлари нутқий мулоқот жараёнида бу компонентларнинг ўзаро боғланишини таъминлайди.⁵

Прагматика тилшуносликнинг нафақат назарий, балки амалий тармоғи сифатида лисоний бирликларнинг бевосита реал муҳитда, контекстсуал тарзда “яшаши”ни кўрсатиб беради.

Тилшунослик тадқиқида коммуникатив мулоқотдан кўзланган мақсад фақатгина ахборотни ифода этиш, ўзаро ахборотлар алмашиш бўлибгина қолмай иккинчи бир тарафга нутқ орқали таъсир кўрсатиш, қандайдир ҳаракатга ундашни ҳам кўрсатиб туради. Тилшунос Шаҳриёр Сафаров “...Лекин мулоқот мақсади оддийгина ахборот алмашиш билан чегараланиб қолмайди, ахборот узатишдан «ҳамкор»га таъсир ўтказиш, уни бирор нарсага ишонтириш, бўйсундириш, ҳаракатга ундаш мақсади кутилади. Бундан ташқари, семиотикларнинг ўзлари эътироф этганларидек, алоқа воситаси бўлмиш белгилар сўзловчи томонидан ўз майлини, бировни ёки бирор нарсани ёқтиришини, норозилигини, хайратини ва бошқа руҳий туйғуларини изҳор этиш учун ҳам қўлланишини биламиз, дея таъкидлаган.⁶

Тилшунос М.Ҳақимов эса нутқий акт тушунчаси моҳиятига кўра, сўзловчи нутқида коммуникатив ният акс этишини билдириб, коммуникатив ният бевосита нутқий актларнинг кўринишлари сифатида нутқда намоён бўлишини айтади.⁷

³ Матвеева Г.Г., ЛенецА.В., Петрова Е.И. Основы прагмалингвистики. — Москва: Флинта-Наука, 2014. Семиотика (Ю.С.Степанов тахрири остида). Москва: Радуга, 1983. —С.5, Клаус Г. Сила слова. — Москва: Прогресс, 1967. Бюлер К. Теория языка. Репрезентативная функция языка. — Москва, 1993. Петров В.В. Философия, семантика, прагматика. В кн.: Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVI. — М., 1985.

⁴ Махмудов Н. Пресуппозиция ва гап. Ўзбек тили ва адабиёти, 1986, 6-сон, 42-45 бетлар; Махмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси (синтаксис). — Тошкент: Ўқитувчи, 1995. Ҳақимов М. Ўзбек тилида матннинг прагматик талқини. Филол.фанлари док.дисс...автореферат. — Тошкент, 2001. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. — Тошкент, 2008. Раҳимов У. Ўзбек тилида юкламалар пресуппозицияси. Филол.фан.ном.дсс.автореферат. Самарқанд, 1994. Тоҳиров З. Ўзбек тилида прагматик семаларнинг ҳосил бўлиши ва уларда субъектив муносабатнинг юзага чиқиши. Филол.фан.ном.дисс.автореферат. — Тошкент, 1994.

⁵ Ҳақимов М., М.Газиева, Прагмалингвистика асослари. Фарғона, 2020. - 19

⁶ Сафаров Ш. Прагмалингвистика. — Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2008.

⁷ Ҳақимов М. Ўзбек прагмалингвистика асослари. — Тошкент: Академнашр, 2013.

Бизнинг фикримизча, коммуникатив мулоқот жараёнида нафақат коммуникатив мақсад, балки ундан ҳам кенгроқ бир тушунча бўлган коммуникатив стратегия ҳам борки, у нафақат нутқ жараёнида, балки ундан кейин ҳам узоқ муддатда амалга ошадиган ҳаракатлар билан ҳам бевосита боғлиқдир. Бу тилшунос Олег Георгиевич Почепцов юқоридаги келтирилган фикри бўлган “натижавий интенция” билан боғлиқдир. Назаримизда, коммуникатив стратегия асосини ҳам “натижавий интенция” ташкил қилиб, нутқ айни реал вазиятда мавжуд бўлиб, бироқ нутқий мақсадга етиш борасида танланган мулоқот стратегияси ва тактикаси ўз таъсирини бироз вақт ўтгандан сўнг намоён қилиши мумкин. Бу бевосита адресатнинг нутқ таъсиридаги ҳаракати, фикрлари билан боғлиқ бўлиб, адресант ўз олдига қўйган мақсадга қай даражада эришганлиги билан баҳоланади.

Назаримизда, нутқий мулоқот жараёнида баъзан умуман коммуникатив стратегия бўлмаслиги мумкин, бу ҳолатда фақатгина коммуникатив мақсад кўзланиб (чунки маълум бир мақсадга қаратилмаган гап ҳам бўлмайди), у қисқа муддатга мўлжалланган бўлади. Масалан, “Ҳиёбонга қайси йўлдан борилади?” гапида фақатгина коммуникатив мақсад мавжуд бўлиб, аввало мақсад маълумот, ахборот олиш, сўнгра манзилга етиб боришга қаратилган. Манзилга етиб борилгач, коммуникатив мақсад ҳам тугайди. Бизнингча, нутқий актда “коммуникатив стратегия” олдиндан режалаштирилган, узоқ муддатли, одатда бир қанча шахслараро муносабатларга қаратилганлиги билан ҳам алоҳида хусусиятга эгадир. Коммуникатив мақсадни амалга ошириш учун сўзловчи албатта, бирон бир усулдан фойдаланади, бироқ коммуникатив стратегия бир қанча мақсадларни ўз ичига олгани учун ҳам унга эришишда бир неча тактикаларни (усулларни) қўллашни тақозо этади. Бироқ аҳамиятли жиҳати шундаки, агар адресант, яъни тингловчи мазкур нутқий вазиятда адресант томонидан билдирилаётган маълумотлар, ахборот ҳақида ҳеч қандай маълумотга эга бўлмаса, сўзловчи томонидан танланган коммуникатив стратегия ва тактикалар ўз вазифасини бажара олмайди. Шу сабабли ҳар бир адресант мазкур жиҳатларни ҳисобга олиши нутқий таъсирчангликни янада оширади. Масалан, Ўзбекистон Президентлигига номзод, сиёсатчи Н.Обломуродов сайловчилар билан мулоқотда дунё микёсида атмосферага захарли моддалар чиқариш кўпайиб бормоқдалигини таъкидлаб, “Статистик маълумотларга кўра, коронавирус пандемияси шароитида жаҳонда бир йилда 1,8-3 миллион киши ушбу хасталик туфайли вафот этган бўлса, атмосферадаги захарли моддалар сабаб 7 миллион киши оламдан ўтмоқда” дея мурожаат қилди.⁸ Бу ерда нутқий таъсир этиш “қуроли” сифатида “коронавирус” сўзини олишимиз мумкин. Яъни, тингловчилар охириги йилларда бутун дунёни ташвишга солаётган “коронавирус” ҳақида деярли маълумотга эга, уни хавfli касаллик сифатида яхши “танийди”. Демак, захарли

⁸ https://uza.uz/uz/posts/atmosferadan-zaharlanib-vafot-etayotganlar-koronavirusdan-nobud-bolayotganlardan-ikki-barobar-kop_305147

моддалар туфайли келиб чиқаётган бу муаммолар мазкур касаллик хавфидан ҳам юқори, деган маълумотнинг таъсири ўз олдига қўйган мақсадга эришиши мумкин. Яъни, сиёсатчи ўзининг сиёсий позициясини қўллаб-қувватлашга ундаш билан бирга, ўз олдига қўйган мақсад қанчалик долзарблигига аҳамият қаратмоқда.

Шу маънода Н.Маҳмудов фикрига кўра ҳам “Нутқий коммуникациянинг тўғри ва реал амалга ошиши учун коммуникантлар нутқ моментига қадар муайян фактлар билан таниш бўлиши, муайян вазият билан муайян билим — хабардорликка эга бўлишлари лозим. Ана шу фактлар, билимлар тилшуносликда пресуппозиция номи билан умумлаштирилади”⁹

Прагмалингвистиканинг хусусий масалаларидан бири бўлган тағмаънони пресуппозициядан фарқланиши каби изланишлар эса лингвопрагматиканинг долзард муаммолари сирасига киради. Олим М.Ҳакимов, М.Газиёвалар “...коммуникатив тактика, коммуникатив стратегия тушунчалари моҳияти таъсирида лингвистик прагматиканинг хусусий муаммоларидан яна бири – тағмаъно юзага келади” деб ҳисоблашади.¹⁰

Сўнги йилларда прагматикада коммуникатив стратегия ва тактикани кенг тадқиқи этишнинг аҳамияти борасида жаҳон тилшунос олимлари ҳам кенг қамровли тадқиқот ишларини олиб бормоқда. Хусусан, Залегдинова Айгуль Рустамовна, Паршина Ольга Николаевна, Д. А. Скулимовская, Антонова Юлия Анатольевна, Марина Р. ЗХелтуқҳина, Майя Г.Меркулова 11 каби олимларнинг тадқиқотлари айнан шу масалага қаратилгандир.

Филалогия фанлари доктори Паршина Ольга Николаевна “...коммуникатив стратегия сиёсатдаги раҳбарларнинг нутқдаги энг муҳим характерларидан бири эканини айтиб, биз стратегияни маълум бир вазиятда манфаатларга эришишнинг аниқ йўналиши сифатида тушунамиз деб таъкидлайди. ¹²

Д. А. Скулимовская диссертация ишида тилшунос Чернявскаяни қарашларини келтириб, “Стратегия” ва “Тактика” терминлари одатда ўзора боғлиқ, деб ҳисобланади, чунки аниқ “қадамлар”сиз (тактикаларсиз) стратегияни амалга ошириш имконсиздир. Коммуникатив стратегия — бу суҳбатдошнинг нутқий хатти-ҳаракатларини

⁹ Маҳмудов Н. Пресуппозиция ва гап. ЎТА. – Тошкент, 1986, 6-сон, 29-бет.

¹⁰ Ҳакимов М., М.Газиёва, Прагмалингвистика асослари. Фарғона, 2020. – 46 б.

¹¹ Антонова Юлия Анатольевна “Коммуникативные стратегии и тактики в современном газетном дискурсе(отклики на террористический акт)” автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук; Д. А. Скулимовская Иркутск, Россия. Политическая лингвистика. 2017; Паршина Ольга Николаевна “Стратегии и тактики речевого поведения современной политической элиты россии” филол.фан. док.дисс.автореферат. Саратов. 2005.; Залегдинова Айгуль Рустамовна “Коммуникативные стратегии и тактики в дискурсивном пространстве ток-шоу (на материале русского и английского языков)” Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Казань – 2013.

¹² Паршина Ольга Николаевна “Стратегии и тактики речевого поведения современной политической элиты россии” филол.фан. док.дисс.автореферат. Саратов. 2005.;

белгилайдиган коммуникатив макроинтенсия, коммуникатив тактика эса — мавжуд вазиятга мос равишда ўзига хос нутқ актини белгилайдиган ният” деб таърифлайди.¹³

Рус тилшуносларидан Антонова Юлия Анатольевна “ ...коммуникатив стратегияни маърузачи томонидан олдиндан режалаштирилган ва коммуникатив мақсадга эришиш учун мўлжалланган коммуникатив нутқий ҳаракатлар пайтида амалга оширилган ҳаракатлар” дея илмий изоҳлайди. Тилшуноснинг таъкидлашича, ҳозирча коммуникатив стратегияларнинг ягона таснифи йўқ, чунки тадқиқотчилар нутқ таъсирини таҳлил қилиш учун турли мезонларга асосланади.¹⁴

Жаҳон тилшунослигида олиб борилаётган тадқиқотлардан кўриш мумкинки прагматиканинг алоҳида йўналиши сифатида коммуникатив лингвистика доирасида амалга оширилаётган тадқиқотлар кўлами кенгайиб бормоқда. Хусусан, коммуникатив стратегия ва тактика муаммоларини ўрганиш прагматикани сиёсатшунослик, социология, психология каби фан тармоқлари билан янада мустаҳкам боғланишга олиб келади. Бу эса лингвопрагматика тадқиқи масаласида коммуникатив стратегия ва тактиканинг ўрганилишининг илмий-назарий аҳамиятини янада кўрсатиб беришга хизмат қилади.

¹³ Д. А. Скулимовская Иркутск, Россия. Политическая лингвистика. 2017

¹⁴ Антонова Юлия Анатольевна “Коммуникативные стратегии и тактики в современном газетном дискурсе(отклики на террористический акт)” автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук